

ՄԽԻԹԱՐ ԱՐԲԱՆՅՐ

ԵՒ ԹՐԱՆՍԻԼՎԱՆԻՈՅ ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ԱՌԱՔԵԼՈՒԹԵԱՆ

ԵՐԿՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆԸ

(1723-1736)

(Շար. տե'ս «Բազմավեպ» 1977, ք. 1-2, էջ 139-165)

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՈՒՂԵԳԻԾ

Նախորդ մեր յօդուածին մէջ նկարագրած էինք Միխիթար Աբ-
բասօր ձեռնարկով սկիզբ առած եւ զարգացած առաքելութեան մը
հանդրակոտնները՝ Թրամսիրլանիոյ հայութեան մէջ, ուր Ս. Ղազար-
բէն տրեւում էր Հ. Մանուէլ Վրդ. Խոսպարեան, պաշտօնավարե-
լով՝ Տէր Յովնան Եպիսկոպոսին հետ, 1720–1723 ժամանակաշրջանին։

Բեղուն գործունէութիւն մը լողորհել հաք, Հ. Սահակէլ Օ. Զ.
զար կանչուելով՝ առաքելական գործը վը թահմէր Տէր Մինաս Վրդ.

Պարոնեանին ու ինքը կը դառնար Ալենետիկ (1723 Տոմար)։
Այսու՝ Թրանսխիվանիոյ առաքելութեան համար կը սկսէր եր-
կրորդ շրջան մը, որուն առաջին հանգրուանը՝ ամբողջ կեցամեակ
մը՝ կը բոլորուի ի բացակայութեան Հ. Մանուէլ Արդ.-ի (1723-1729)։
Հոգեւորականներով կամ Հոռմէն առաքեա՞ծ քարոզիչներով, որոնք
յա՛ս ժամանակաշրջանին՝ առաքելութիւնը կը կառավարուի տեղացի
թղթակիցներով, որոնք հոգեւորականներով կամ Հոռմէն առաքեա՞ծ քարոզիչներով,
որոնք հոգեւորականներով կամ Հոռմէն առաքեա՞ծ քարոզիչներով, որոնք
հոգեւորականներով կամ Հոռմէն առաքեա՞ծ քարոզիչներով, որոնք
հոգեւորականներով կամ Հոռմէն առաքեա՞ծ քարոզիչներով, որոնք

Այս շրջանի պատմութեան իրր արդրւրը ուարէ
Տիրաճի Հաւատոյ Տարածման Ս. Ժողովի գլխաւները՝ ուրկէ

առատ նիւթեր քաղած ենք, այլ նաեւ Ս. Ղազարի Մայր Դիւանի վաւերացութեւնը, որոնց լոյսով կ'ուզենք ուսումնասիրել յիշեալ ժամանակաշրջանի իրադարձութիւնները:

1729ի Յուլիս 5ին, Հ. Մանուէլ Վրդ. Խուպիարեան, Թրանսիլվանիոյ ժողովուրդին Թախանձանքին վրայ, դարձեալ կ'ուղեւորի դէպի Պաշտով, ուր պիտի պաշտօնավարէ ամբողջ եօթնամեակ մը (1729-1736), եւ հոռակ ծեր հասակին՝ պիտի վերադառնայ Վենետիկ, առաքելական վաստակներով լեռնաւոր:

Ս. Ղազարի դիւանը մասնաւորապէս հարուստ է այս երկրորդ հանգրուանի մանրամասնութիւններով: Այս զոյգ հանգրուաններով պիտի փակուի Թրանսիլվանիոյ Սխիթարեան Առաքելութեան երկրորդ շրջանը:

ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆԳՐՈՒԱՆ

(1723-1729)

ԹՐԱՆՍԻԼՎԱՆԻՈՅ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ

Հ. ՄԱՆՈՒԷԼ ՎՐԴ. ԽՈՒՊԻԱՐԵԱՆԻ ԲԱՑԱԿԱՑՈՒԹԵԱՆ

1723

Թրանսիլվանիոյ Հայերը համազումար մը կ'ունենան 1723ի Յունուար 1ին. «Գերլացիք, Ժպաշֆալուցիք, ձուրձուլցիք եւ Սիբիգիք» Սիպին քաղաքին մէջ, որ նոյն տարին երուն՝ Թրանսիլվանիոյ գլխաւոր քաղաքն էր, եւ հոն կարգ մը որոշումներ կ'առնեն յատկապէս վարդապետին «կեկուրի», այսինքն՝ անոր տարեթոշակին մասին: Որոշման համաձայն՝ տարին 320 ոսկի պիտի ստանայ Վարդապետը, որուն 160 ոսկիով պիտի մասնակցին Կերլացիները, իսկ մնացածը պիտի տան Պուրսի կեցող Հայերը: Արձանագրութեան մէջ ստորագրած է նաեւ Վարդապետը, այսինքն՝ Տէր Միմաս Վարդապետ Պարոնեան: Երկու ստորագրած են ժողովական «պատուաւոր» Հայերը. Նիկոլ՝ որդի Տէր Ասլատուրի (հեղինակ գրութեան), Խաթիպ Օհանէւ, Զատիկ պիւրով տունբէի, Նիգօզ պիւրով (դատաւոր), Ժպաշֆա Ամիրայն Մէդաթսի Խմկանուի, Խաչիկ Օսկերիչի, Շալումով Դաւիթ, Ղազար Օհան, Շիմայեան Սողոմոն՝ որդի Թոտէրի, Մամուկ Սագօյի, Սողոմոն Խաչատուրի, Ասլատուր Սագօյեան, Ակօբշայի որդի՝ Խաչիկ, Ասլատուր Բլէչիմպար, Նիկոլ Տէր Գրիգորի՝:

Այս համազումարին գլխաւոր նպատակն եղած է, անկասկած, գոհացնել ու սիրաշահիլ՝ իրենց մօտ նորեկ քարոզիչ Տէր Միմաս

Պարտնեամն աստուածաբանութեան վարդապետը, ծնունդով Ղալա-
թացի, աչակերտ՝ Հռոմի Հաւատոյ Տարածման Ուրբանեան Վար-
ժարանին:

Գաղովթը, իր մեծամեծներով, վարեւոր կը տեսնէր Տէր Մինաս
Պարոնեանը իր մէջ ունենալ, Հ. Մանուէլ Վրդ.ի հեռանալէն ետք,
իբր իմաստուն քարոզիչ եւ հոգեւոր առաջնորդ:

Առաջին երեք-չորս ամիսներու շրջանին՝ նորեկ վարդապետը ա-
մենեւին տոգոհութեան առիթ չի տար: Պաշտօնակալի դատաւոր Աղայ
Նիզով Մնորավովիչ, գրելով Հ. Մանուէլ Վրդ.ին, Վենետիկ, իր 8
Սեպտեմբեր 1726 թուակիր նամակով կը հաղորդէր. «Վասն Միսո-
նարիմ մերն, յայտ չիցի, զի մինչեւ այժմ, շնորհիւ Տեառն՝ լաւ է»²:

Մինչ այդ՝ Թրանսիլվանիա կը հասնի նոր քարոզիչ մըն ալ՝ Տէր
Մինաս Թորոսեան:

Գիշ ժամանակէն՝ Տէր Մինաս Պարոնեան կը կորսնցնէ իր սրտի
հանդատութիւնը, եւ կը փութայ յայտնել իրողութիւնը Վենետիկի
Հայոց Ժողովրդապետ՝ Ուսչատուր Վարդապետին, որ՝ իր վարդին՝
17 Յուլիս 1723 թուակիր նամակով լուրերը կը հաղորդէ Հռոմի Հա-
ւատոյ Տարածման Ս. Ժողովին³:

Տակաւին պատասխան չառած Ուսչատուր վարդապետէն, Պարոն-
եան ալ անձամբ կը պարզէ իր սրտին յուզումները եւ յուզումին գըլ-
խաւոր պատճառները⁴:

Տէր Մինաս Պարոնեանի անհանգստութեան, խռովութեան եւ
տոգոհութեան պիտաւոր պատճառը՝ Տէր Մինաս Թորոսեանի հետ
տենդոնաժ անհամաձայնութիւնն էր, նորեկ քարոզիչին տէմ ցուցա-
բերած ընդդիմութիւնը եւ հակառակութիւնը:

«Ոչ գոյ աստ կարգ եւ օրէնք, կը պրէր Տէր Մ. Պարոնեան՝ Ուս-
չատուր վարդապետին. ես մէկ կերպիւ խրատեմ, Տէր Մինաս՝ հա-
կառակ կու խրատէ, վասն նախանձութեան ներկայութեան իմոյ աստ:
Եամենայն ժամանակ կուի եւ խռովութիւն կու անեն: Ոչ կարեմ
Եամենայն քանս ծանուցանել: Միայն աղաչեմ վկասուած՝ զի համ-
բերութիւն տացէ ինձ»⁵:

Բայց Ուսչատուր վարդապետի ականջին ուրիշ ձայներ ալ կը
հասնէին, նոյն իսկ Տէր Մինաս Թորոսեանէն, որ այսպէս կ'արտա-
յայտուէր ընդհանուր կացութեան մասին. «Այժմ ծանեայք զքաղ-
ցրութիւն, զոր ունէիք ի վերայ մեր, թէ՛ հոգեւոր եւ թէ՛ մարմնա-
ցրութիւն»:

2. Նամակ Աղայ Նիզով Մնորավովիչի, Կերլայէն, առ Հ. Մանուէլ Վրդ. Ուս-
չապեան՝ Վենետիկ, 1723 Սեպտ. 8 (Դիւան Ս. Ղազարի):

3. AP, SOCG, vol. 641, fol. 68.

4. AP, SOCG, vol. 641, fol. 68.

5. Նամակ Տէր Մինաս Պարոնեանի, Կերլայէն, առ Ուսչատուր Վրդ.՝ Վենետիկ,
1723, Սեպտ. 10 (Դիւան Ուսչատուր Վրդ.ի, ի Ս. Ղզ.):

ւոր: Այժմ ասեմք. «ՄԷր է Հ. Մանուէլն» քանզի յոյժ թուլութեամբ ընթանայ հոգեւորն, զի մեր Պ. միսոնարն առաւել սիրէ զաշխարհիս փառքն՝ քան թէ զհոգեւորն»⁶:

Որքան որ Կերլայ քաղաքին պատմութեան մասին մեր ունեցած աղբիւրները, ըլլա՜ն անոնք Վայերէն, ըլլան օտար լեզուներով, մեզի բաւարար տեղեկութիւններ չեն տար, որ վերակազմել կարենանք քաղաքին մասնակի զարգացման անցքերը. սակայն հոս պիտի ջանանք քանի մը հիմնական տարրեր համախմբել:

1723 թուականին՝ Կերլան տակաւին կառուցման շրջան մը կ'անցընէր:

Տէր Գրիգորեան եղբայրներուն՝ Աղայ Նիկողոսին եւ Աղայ Մամուկին շինած խանութները նախորդ տարուան մէջ աւարտած էին, 13 Ապրիլին, Վրծարամ կոչուած մատրան քովի հրապարակին վրայ⁷:

Նոյն գերդաստանէն՝ Ալեքսան եւ Մամուկ Աղաները սրտազին ուղղոյններ կը սրկէին Հ. Մանուէլ Վարդապետին, Տէր Նիկօ Ակոբեանի թուղթին մէջ⁸:

Բայց աւելի երեւելի ձեռնարկ մը փոխ հանած են Եիմայեան Եղբայրները, Աղայ Ասվատուրը եւ Սողոմոն, Թօսէրի որդիները, որոնք նոյն տարուան մէջ կառուցած են զեղեցիկ եկեղեցի մը, որ մինչեւ այսօր կանգուն է Կերլայի մէջ՝ Սողոմոնեան տաճարի անունով: Աւանդատան մէջ կը կարդանք արձանագրութիւն մը. «Ս(ն)զ(ն)մոն և Ասվատուր Եիմաեան 1723ին շինեցին զայս Եկեղեցին»⁹:

Եկեղեցւոյ ճակատին վրայ կը կարդանք. «Ս(տ)դ(ո)մոն. Ասվատուր. որդիք Խճ (Խոճայ) Դօսեբի շինեցին եկեղեցիս. Anno 1724»: Կողքին՝ կայ ուրիշ գրութիւն մը, լատիներէն լեզուով. «Սողոմոն և Աստուածատուր Դօսեբ հարազատ եղբայրները, ամոնց հարսերը Սրմա եւ Յուլիանէ, իրենց ծախսով կառուցին այս տաճարը՝ նուիրումով Աւետման Կուսի Մարիամու»¹⁰:

Կերլան կամաց կամաց ներկայանալի քաղաքի մը կերպարանքը առած՝ հետզհետէ կը դիւթէր իր զաւակները: Գրիգոր Իլիեան Նարտին անունով Կերլացի վաճառական մը, երկար բացակայութենէ յետոյ վերադառնալով իր երկիրը՝ «առ վայելուէ Մայրաքաղաք» կը

6. Նամակ Տէր Մինաս Թորոսեանի, Կերլայէն, առ Խաչատուր Վրդ.՝ Վենետիկ, 1723 Դեկտ. 9 (Դիւան Խաչատուր Վրդ.ի, Ի Ս. Ղզ.):

7. Szamosujvár Monografiája, vol. II, pg. 37.

8. Նամակ Տէր Նիկօ Ակոբեանի, Կերլայէն, առ Հ. Մանուէլ Վրդ.՝ Վենետիկ, 1723 Դեկտ. 16 (Դիւան Ս. Ղզգար):

9. ԳՈՎՐԻԿ Գ. Դրամօլիումիոյ Հայոց Մետրապօլիտը, 1896, էջ 208:

10. Անդ, էջ 208: Հաւանաբար գերբարձրի մասնագիրը երկու տարրեր հիմնադրին կը կարծէ, որոնցմէ մէկը՝ Թորոսեան, իսկ միւսը՝ Եիմայեան կ'անուանէ:

պետին ալ քարոզչի առաջին պտուղը կրնանք նկատել զինքը, որ շատ մեծ սիրով կապուած մնաց իր հոգեւոր Հօր՝ մինչեւ իր կեանքին վերջը: Յիշենք իր երախտազիտութեան երկու ցոյցերը. իր առուտութեն՝ երկար տարիներով ապահովցուցած է Ս. Ղազար վանքի եկեղեցւոյ մէջ վառուելիք մոմերը, իսկ կեանքին վերջաւորութեան՝ կտակով մեծ գումարներ թողած է Մխիթարեան Միաբանութեան, ինչպէս նաեւ իր սեպհական տունը՝ հոն քանալ կարենալու համար վարժարան մը, եւ շինելու յարակից փոքր մատուռ մը՝ նոր վանատան համար, ինչ որ աւելի ուշ հնարաւոր եղած է իրականացնել:

Երկրորդ ստորագրողին անունն էր Զատիկ, դատաւոր ընդհանուր համայնքին, Պիրավ Գումբամիտայի: Այս անունով ճանչցած ըլլալու էր զինքը Մխիթար Աբբահայրն ալ, որպէս աղգապետ, «Փիպիրով», գլխաւոր դատաւոր Պաշփալովի: Այս պաշտօնէն զատ ուրիշ ինչ գործունէնութիւն ունեցած է, չենք գիտեր. նոյնպէս անձանօթ կը մնայ իր գերդաստանը՝ եթէ զինքը չնոյնացնենք ինկամտեան գերդաստանի Յովհաննէսի (Հանգոյի) մեծ որդիին հետ¹⁴:

Գուցէ աւելի համբաւաւոր եւ արդիւնաշատ անձ մը եղած ըլլայ Նիգօշ (Նոկողոս) դատաւորը Խաչափալովի: Սա շատ հաւանական է որ Խիզուցեան տոհմէն եղած ըլլայ, որուն ստեպ կը հանդիպինք Ս. Ղազարու Դիւանի թոշակներուն մէջ. սկիզբները իբրեւ երկրորդ անձ ստորագրած է՝ Պետրոս Բէշեանի նամակին. «Ես Նիգօշ Պիրով՝ որդի Խաչկուցի»¹⁵:

Վերոյիշեալ ժողովին արձանագրութեան ստորագրողներէն եղած է նաեւ Աւիրա Սէվակտի ինկամտեան: Մինչեւ 1722 տարուան վերջաւորութիւնը՝ ինք եղած ըլլալու է Պաշփալովի դատաւորը¹⁶: 1723 տարուան մէջ գաղարած էր պաշտօնէն, սակայն Մխիթար Աբբահայր՝ իր Յուլիս 23 թուակիր նամակին վերջաւորութեան՝ մասնաւոր բարեման կը զրկէ իրեն, եւ կը հաղորդէ եղած կարգադրութիւնները՝ անոր վարդապետացու եղբոր ի շնորհմ¹⁷:

Այս ինկամտեան կամ Դանիէլեան (յարինքն Դանիէլեան ինկանոսի) աղգատոհմէն արդէն ծնունդ առած էր եկեղեցասէր ուրիշ անձ մը՝ որ ճանչցուած էր Տէր Նիկօլ անունով. իսկ 1723 թուականին՝

14. Տես Ծանօթութիւն թիւ 13, նաժակ Մխ. Աբբ. 163:

15. Նաժակ Պետրոս Խարոյովանէսի, Գլուխէն, առ Մխիթար Աբբահայր, Վենետիկ, 1723 Դեկտ. 1 (տես նաժակ Մխ. Աբբ. թիւ 163):

16. Նաժակ Հ. Մանուէլ Վրդ.ի, Կերլայէն, առ Մխ. Աբբ. Վենետիկ, 1722 Մայիս 12 (Դիւան Ս. Ղազարի):

17. Նաժակ Մխ. Աբբ. Վենետիկէն, առ Իշխանս Եկեղ. Պաշփալովի, 1723 Յուլիս 23 (թիւ 163 նաժակ). «Դարձեալ ողջունելու յայտ լիցի Աղաճ Ամիրայի, զի վասն եղբոր իւրոյ Մինասին յղեցեալ ոսկիքն յայտնի շարժով յղեցաք եղբորն, ի քուէճն, եւ զաթեղէնք յետոյ յղելոցք եմք»:

կուսակրօն քահանայութեան կը պատրաստուէր ուրիշ ինկանոսեան մը, Տիբացու Միհաս՝ Հռոմի Ուրբանեան Պապին մէջ, եղբայր՝ Պարոն Ամիրայի, որ յետոյ բաւական արդիւնաշատ փրած է թրանսիլվանիոյ համայնքին մէջ¹⁸:

Միւս աղագլինները՝ Խաչիկ Ոսկերիչ, Շումուլի Դաւիթ եւ Ղազար Օհան, այնքան նշանաւոր անձեր եղած չեն՝ Համայնքին պատմութեան համար, մեր ունեցած ծանօթութիւններուն համաձայն:

Այս շրջանիս՝ Պաշտօնով Երկու կղերականներ ունէր. Տէր Յովհաննէս (Ետէլպէյ) եւ Տէր Մանուէլ (Գրիգորեան):

Տէր Յովհաննէս ձեռնադրուած էր Գերպ. Տէր Աւգոստ վերապար եպիսկոպոսէն, 1708ի Յուլիս 20ին¹⁹:

Հ. Մանուէլ վարդապետ զինքը արդէն Պաշտօնով գտած էր՝ առաջին անգամ Հոն երթալուն, եւ մտերիմ բարեկամութիւն հաստատած են իրարու փոխադարձաբար: Եղած է իրարէն շատ խոնարհամիտ քահանայ մը, ընտանիքի օրինակելի տէր. ունեցած է Մատթէոս անունով զաւակ մըն ալ²⁰:

Տէր Յօհաննէսի անունն ալ դրուած է նորակառոյց եկեղեցւոյ ճակատի արձանադրութեան վրայ²¹:

Հաւանաբար Գրիգորեան Տէր Մանուէլը եղած ըլլայ Տէր Յօհաննէսի օգնականը, երկար տարիներ²²:

Այս երկու քահանաները, ինչպէս Կերլայի քահանաները, շատ ջղադուրիտ լինակ մը կ'անցընէին այս շրջանին:

Նոր վախճանած էր Տէր Գեորգ Մարթոնֆի, թրանսիլվանիոյ բարեպաշտ եպիսկոպոսը, եւ անոր փոխանորդին ժամանակ՝ Տէր Միքայիլ Թորոսեան, Կերլայի ժողովրդապետը, օգտուելով իշխաններու թուրութենէն, շատ նեղութիւն կու տար եկեղեցականներուն²³:

18. Նամակ Հ. Մանուէլ վրդ. Գաշտալովէն, առ Մի. Աբր. Վենետիկ, 1722 փետր. 03: Նամակ Տէր Նիկօլ Ակոբեանցի, Կերլայէն, առ Հ. Մանուէլ վրդ. Վենետիկ, 0723 Դեկտ. 29 (Դեկտ. Ս. Ղազարի):

19. Szamosupvár Monografiájá, vol. I, pg. 268. Historia Arm. Trans. pg. 80.

20. «Վերապատուեալ քահանայից ձեռոց, այսինքն՝ Տէր Օվանէսին եւ այլոց՝ 20. «Վերապատուեալ քահանայից ձեռոց, այսինքն՝ Տէր Օվանէսին եւ այլոց՝ ողջոյն սիրոյ մատուցանեմ», Նամակ Մի. Աբր. Վենետիկէն, առ Իշխան Յիկեղեցւոյ Պաշտօնովի, 1723 Յուլիս 23 (Նամակ Մի. Աբր. Թ. 163):

21. Հանդէս Ամս. (Ե.) 1891, Թ. 2, էջ 54:

22. 0740ի տեղեկատուութեան մը համաձայն, իր անունը «Գրիգորեան» կրեանք կարգաւ, իբր օգնական քահանայ (զարբէլան) Պաշտօնովի. ըստ տեղեկանքի՝ Տէր Մանուէլ Գրիգորի, հայ նաձիօրէն՝ տարեկան 44. Բրէզզովդէր տարեկան է՝ 19, եկեղեցու ծառայութեամբ, այն ժամանակէն՝ էլիզաբեթեան նշանով կամ Թէ ազուրկած: Գ. Գովոհիսկան, Հայ Եկեղեցւոյ Գործադրութեան, 1899, էջ 45:

23. Հաւանաբար Ladislaus III. MEDNYASZKY կը կոչուէր արդ փոխանորդը. GOMS, P. PIUS BONIFACIUS, Series Episcoporum, Ratisb. 1873.

Տէր Մինասի բռնած գիրքին մասին Հ. Մանուէլ վարդապետն ալ տփգոհութեամբ արտայայտուած էր իր նամակներուն մէջ²⁴ :

Կարծես արդարացի էր Պարոնեանի գանգատը, զոր կ'արտայայտէր իր 24 Դեկտ. 1723 թուակիր նամակով առ Կարդինան Ս. Ժողովի. նկատած է որ «պակաս ըլլալով ժողովուրդին վրայ վարիչ մը... ներկայիս (Մինաս անունով քահանայ մը) խոր տղիտութեամբ մէկը, չափէն աւելի գոռոզ, աշխարհիկ, յափշտակիչ, վայրադ, կատաղի, պաթակղեցողիչ, անարգող քահանաներուն՝ մինչեւ իսկ եկեղեցւոյ մէջ», առիթ է խռովութեան ժողովուրդին մէջ²⁵ :

1724

Ինչպէս բոլոր գաղութներու Հայերը, նոյնպէս Թրանսիլվանիոյ Հայերը հպարտ հիացումով հայեացքնէին իրենց կառուցած եկեղեցիներուն, խորապէս գիտակից ըլլալով որ այդ սրբակերտ տաճարները իրենց արգասպահականութիւն կոթողները պիտի մընան յաւէտ՝ պատմութեան մէջ :

Այսպէս կը պարծենային Կերլայի Հայերը՝ իրենց նորակերտ «Աւետման Կուսի» տաճարով, կանգնած՝ Շիմայեան բարեպաշտ գերդաստանի ծախքով : Նոյն տարին տակաւին կը շարունակուէր գեղապարզումը եւ կատարելագործումը անաւարտ տաճարիս, որոնց մասին ինքնին Աղա Սողոմոն Դոստերի Շիմայի կը հաղորդէր Մխիթար Արքային՝ գրելով այսպէս. «Շնորհիւ Տեառն եւ մաքրափայլ աղօթիւք քովք կենամ որք եւ առողջ՝ ի բոլորն նոր տաճարի իմոյ, աշխատելով օր ըստ օրէ ի կատարելութիւն հասուցանել զնա : Ուստի սորաչեմ ձեզ յիշել զիս յաղօթն ձեր վասն երջանիկ կատարման նորա»²⁶ :

Սողոմոն Աղան, իր հանգուցեալ եղբոր հոգւոյն համար մասնաւոր աղօթք ուզած էր եւ անոր փափաքին համաձայն՝ կը շրջէր «գտասն ոսկի»՝ զորս ի կէտ մահուան ուխտեալ էր ի Քրիստոս նշնջեցեալ եղբայրն իմ Ասլատուրն, վասն որոյ թողում բարեպաշտութեանդ քում հոգալ զհոգին իւր՝ որպէս լաւագոյն թուի քեզ»²⁷ :

Կերլայի տաճարին վրայ հիացած էին նաեւ Պաշիպալովցի հաւատացեալները, որոնց բարի հովիւը՝ Հ. Մանուէլ վարդապետին ուշադրութիւնը կը հրաւիրէր, քանի մը տողով, անոր շքեղութեան վրայ :

24. Նամակ Հ. Մանուէլ Վրդ.ի, Պաշիպալովէն, առ Մխ. Աբբ. 1722 Ապրիլ 30 (Դիւան Ս. Ղազարի) :

25. AP, SOCG, vol. 652, fol. 198.

26. Նամակ Սողոմոն Շիմայեանի, Կերլայէն, առ Մխ. Աբբ. Վենետիկ, 1724 Մարտ 19 (Դիւան Ս. Ղազարի) :

27. Անդ :

«Ի Կեռլան, կը գրէր Տէր Յովհաննէս, Խօճայ Սօղոմօն ինքն ըն-
չիւքն ամենայն խարճօքն քարէ եկեղեցի շինեց»²⁸ :

Մխիթար Սրբաճայր լսելով այսքան շուրջ գովասանքներ եկե-
ղեցասէր հայ ժողովուրդէն, չէ ուշացուցած իր շնորհաւորական
մաղթմանքն ուղղելու «Աղանայ Սողոմոնի» :

«Դարձեալ լուայ, զի շինեալ եւ եղերեալ ես զպատուական եկե-
ղեցի մի, որք մի ըստ միողէ ծանոյց մեզ Տէր Սիմօնն (Թորոսեան)
եւ կարի յոյժ ուրախ եղէ: Ուստի խնդրեմ, զի որպէս դու գտունն
Աստուծոյ շինեցիք յերկրի, ինքն Աստուած շինեաց զտուն հոգւոյ
քո յերկինս, ուր յաւիտենականաբար ժառանգեցես զերանական
կեանն. ամէն»²⁹ :

Անտարակոյս՝ ամէնէն աւելի ինքը Սողոմոն Աղան էր որ սրտի
մեծ գոհունակութեամբ էր լեցուած, ինչպէս ուրիշ նամակով մը կը
գրէր Հիմնադրիւս :

«Թէպէտ սակաւ ինչ տրտմութիւն վերա հասավ հանդուցելոյն
Ասվատուրին, բայց տղորմութիւն Տեառն մօռացոյց գլխաւորս մեր
կատարմամբ եկեղեցւոյս մերոյ, զոր գիտես, վորոյ ուրախութեամբ
լըցեալք մօռացաք զտղորմութիւն մեր»³⁰ :

Սողոմոնեան տաճարին ներքին պարծառութեան վկաններէն մէկը
կրնանք նկատել Պր. Կապրուչեան Ձաքաբը (1794-1870), Կերլայի
ուսուցչապետը, որ գովասանական գեղեցիկ տողեր քանդակած է,
այդ աղբիւր :

Ըզեկեղեցին Աւետման շինել տրվաւ ազգ Շիմայեան:
Ա՛հ, կի մըտածիմ, ի՛նչ սիրով, ահով ու ջերմեռանդութիւնով
ի մէջ այս ժամին երգեցին. առաջ, ամէն հայք կարդացին,
ԸզԱւետիս քեզ, Մարիամ, երգն: Ա՛հ, գիտեմաս, բարեկամ,
Ըզարտասուքն բըրնելու կարող չիմ չի հարաջելու:
Հայ լեզվօվ հօս կի պաշտըվէր. Աստուած սըրտանց կի պատվըվէր,
Մէկ բերան գէնկի խօճանէ, որպէս աղքատէն, աղքէն:
Աղան սխառ մէկ կի նըստէր, հետ տիւրացունուն կի երգէր
Ըզպատվական շարականներ եւ ըզժամերգութիւններ³¹ :

28. Նամակ Տէր Օվանէսի Էտէլպէյի, Պաշքալովէն, առ Մխ. Աբբ. Վենետիկ, 1724
Յուլիոս 28 (Դիւան Ս. Ղազարի):

29. Նամակ Մխիթար Աբբ. Վենետիկէն, առ Սողոմոն Շիմայեան, Կերլա, 1724:
Անթուակիի նամականի Մխ. Աբբ. Թիւ 6150: Նոյն նամակին սիկզբը իմաց կու
տայ Մխ. Աբբաճայր, որ Սողոմոնի կողմէ դրկուած գումարը ժամանակին
ստացած է:

30. Նամակ Սողոմոն Շիմայեանի, Կերլայէն, առ Մխ. Աբբ. Վենետիկ, 1724 Հոկտ.
18 (Դիւան Ս. Ղազարի):

31. Գ. Գովրիկեան, Դրամս. Հայոց Մեարապոյիսը, էջ 100-101:

Պաշփալովի նորաշէն եկեղեցին ալ հիացման առարկայ էր նոյն թուականին, եւ գուցէ միակ պարծանք՝ կերլայէն քիչ մ'աւելի փոքր քաղաքին համար:

«Եւ եթէ վասն նորաշէն եկեղեցոյն մեր հարցանես — կը գրէր Տէր Յովհաննէս ժողովրդապետը — որ եղեր դու պատճառ շինման նորա, քոյին մաքուր աղօթիւքն հասինք ի յաւարտն բարձրամէն կաթողիկէի եւ կամարայատ, վասն քոյին սուրբ խրատուն՝ բովանդակ ժողովուրդն շարժեցաւ եւ բազում աշխատութեամբ աւարտն հասինք»³²:

Պաշփալովի եկեղեցին քովը դպրոց ալ շինուած էր, որ Հ. Մանուէլ վարդապետի քաղակայութեան՝ կը շարունակէր իր կրթական դերը, մանաւանդ աղջիկներու քաժինով, ուր բազմաթիւ աշակերտներ կ'օգտուէին՝ սորվելու համար յատկապէս հայերէն:

«Եթէ հարցանես — կու տայ նկարագրութիւնը՝ նոյն ժողովրդապետը — վասն աղջիկ տղայոցն, մինչեւ ցայժմ կու ուսանին ըստ կարեաց մերոց տասներու թ աղջիկ տղայ. լաւ կու կարգան եւ կու յիշեն հանապազ վերայատուլութիւնն: Եւ թէ մանկանց կողմանէ՝ ամենեքեան լաւ են»³³:

Գարով Տէր Մինաս Պարոնեանի վարած առաքելութեան, այնքան մեծ յաջողութիւններ չենք կրնար մատնանշել:

Նախորդ տարուան ընթացքին՝ նամակով ներկայացուցած իր պարագան, հանդերձ իր մտահոգութիւններով, չունեցաւ պատասխան Հռոմէն, ուր Եկեղեցւոյ գլուխները հաւաքուած էին Քահանայապետի ընտրութեան հարցով եւ թուր պաշտօնարանները նոր կարգադրութիւններու կը սարսէին:

Ամէն պարագայի՝ թէ՛ Պարոնեանին եւ թէ՛ Վիեննայի Նուիրակին առժամեայ պատասխան կու տայ Ս. Ժողովի Քարտուղարը, Ապրիլ 1 թուակիր նամակներով:

Քարտուղարը խրատ կու տայ Տէր Մինասին, որ հանդարտօրէն սպասէ առաջին նիստի դումարման, ուր պիտի նկատուի իր պարագան ալ եւ պիտի առնուին կարգադրութիւններ՝ իր եռանդուն դործունէութեան նկատմամբ: Սակայն՝ մինչ այն, ջանալու է խոհեմութեամբ վարուիլ, միշտ խորհելով, ամէն բանի մէջ՝ հոգիներուն օգտին եւ զարգացման³⁴:

Հռոմի Հաւատոյ Տարածման Ս. Ժողովի Քարտուղարը կը գրէ Վիեննայի Նուիրակին, յանձնարարելով որ ուշի ուշով հետեւի Տէր

32. Նամակ Տէր Օհանէսի, Պաշփալովէն, առ Հ. Մանուէլ Վրդ. Վենետիկ, 1724 Յուլիս 8 (Դիւան Ս. Ղազարի):

33. Անդ:

34. AP, LETTERE, vol. 118, fol. 84 ter.

Մինաս Թորոսեանի բռնած ընթացքին, ու չըլլայ թէ առաքելական կեանքը խափանուի ժողովուրդին մէջ, տրուած պաթաղիզութիւններուն հետեւանքով: Նուիրակին ուշադրութիւնը կը հրաւիրէ Թորոսեանի ազդեցութեան, բռնան նկարագրին, որ անցնելով պատշաճութեան սահմաններէն՝ կը նախատէ քահանաները ու կը պոռայ անոնց վրայ, քորոր հասարակութեան առջեւ, եւ եկեղեցիներէն դուրս կը քաշէ դիրենք, նման անվայել վերաբերմունք ցոյց տալով Առաքելական Գարդիէին հանդէպ: Նոյնպէս՝ հարկ է արգելել, կ'ընէ, որ պատարագները մէյ մը լատիններէն մէյ մը հայերէն ծէսով չմատուցուին: Պէտք է ջանալ, մինչեւ որ կարդինալներուն ժողովը վերջանայ, կասեցնել չորթութիւններուն ծաւալումը³⁵:

Սակայն, Պարոնեան իր առջեւ երած խոշընդոտները շատ ծանր կը դտնէր եւ անհամեմատօրէն դառն նեղութիւններ կը սրբարձէր՝ աւետարանի քարոզութեան իր ասպարէզին վրայ, դիմացը գտնելով Թորոսեան մը՝ որ բնաւ հրաժարելու փափաք չունէր օլիքարձի տիտղոս ու պաշտօնէն³⁶:

Անդին, Վիեննայի Նուիրակը, իրեն եղած յանձնարարականքն համաձայն, կը սկսէր հետապնդել իր հարցաքննութիւնները:

Այլպա Եռլիա պաշտօնավարող եկեղեցականները, խղճատօրէն բացատրութիւն կու տան իրենց ուղղուած հարցաքնններուն, որոնց դիմաւոր նիւթն էր՝ երկու Մինասներու մէջ եղած գծադրութիւններուն հարցը: Իրենց պատասխաններուն մէջ, թէ՛ Տէր Սնդրէաս Սիկարի (SIGARY A.) եւ թէ՛ Մարթին Դեմետրիոս (Martinus DEMETER), լաւ ճանաչալով Տէր Մինաս Թորոսեան Վերլայի ժողովուրդապետը, մանաւանդ որ դատընկերներ եղած էին, բնականաբար կ'արդարացնեն զինքը Պարոնեանի դէմ³⁷:

Ուստի, անգոր կը մնայ Տէր Յովհաննէս Էտէլպէյին՝ Պաշտօնովի ժողովրդապետին ձայնը, որ կարծես աւելի իրաւունք կու տայ Պարոնեանին, որուն հնազանդ ըլլալու պարտական է Թորոսեանը:

«Թէ՛ վասն Վարդապետին կողմանէ հարցանիս՝ Աստուծոյ փառք, լաւ է հետ ժողովուրդեան, եւ սիրով կու վարվի. միայն հետ Տեառն Մինասին (Թորոսեան) փոքրիկ մի պաթաղիզի, վասն անհնազանդութեան. քայց այժմ (Յուլիս 8) խաղաղութեամբ ենք»³⁸:

Պարոնեան կը դիմէ Մխիթար Աբբաւօր, իբր սրտակցի մը, իր 19 Մարտ թուակիր նամակով, որուն պատասխան կը ստանայ Մխիթար Աբբաւօրէն՝ 3 Յուլիս թուակիր նամակով: Մխիթար Աբբաւօր

35. AP, LETTERE, vol. 118, fol. 81.

36. AP, SOCG, vol. 652, fol. 208-209.

37. AP, SOCG, vol. 652, fol. 200-204.

38. Նամակ Տէր Յովհաննէս Էտէլպէյի, Պաշտօնովէն, առ Հ. Մանուէլ Վրդ. Վեետիկ, 1724 Յուլիս 8 (Դիւան Ս. Ղազարի):

իր նամակին մէջ շատ չ'երկարիր Պարոնեանի հարցերու մասին, եւ միայն մէկ խօսք կ'ուղղէ վերջաւորութեան. «Լուսայ ի սերոյդ - կ'ըլլայ Միխիթար Աբրահօր քաջալերանքը - զի քաղում վիշտս կրես. բայց դիտեա՛, զի նաեւ զմեծ վարձս ընդունելոց ես ի Տեառնէ»³⁹ :

Մայիս 29ին վերջ գտնելով կարգինալներու համաժողովը, կ'ընտրուի Բենեդիկտոս ԺԳ. Գահնայապետը. այդ թուականէն ետք՝ աւելի վճռական քայլեր կ'առնուին Պարոնեանի հարցերուն շուրջ:

Յուլիս 15 թուակերպով մը, Վիեննայի նուէրակը Հոռոմ կը դրկէ իր տեղեկութիւնները՝ քաղուած իր Սպրիլ 1 եւ 22 հարցաքննական նամակներով⁴⁰:

Յուլիս 20 թուակիր զոյգ նամակներով՝ Պարոնեան տեղեկադրութիւն կը դրկէ Ս. Ժողովի Կարգինալին եւ անոր օգնականին, հետեւեալ հարցերով:

1) Նիւստել կու տայ Պարոնեան որ Կերլայի ժողովրդապետ Տէր Մինաս Թորոսեան զինքը պատճառ կը համարի իր անյաջողութեան, քանի որ Թորոսեան մինչեւ այն ատեն Քրովանդակ աղբի վրայ վիզար» ըլլալ չէր յաջողած:

2) Պահքերու տեսակէտով, Պարոնեան կը խոստովանի թէ ինքը աւանդական ձեւով կը պահէ պահքերը՝ ինչ ինչ փոփոխութեամբ յարմարելու համար տեղւոյն ալ:

3) Պարոնեան կը ջանայ ամէն քանի մէջ ժողովուրդին դալթակ-դուլթիւն շտալ:

4) Զարմացած տեսել կու տայ թէ ինչպէս Հայերը, որոնք իրեն խոստովանանքի կու դան, հաղորդուելու կ'երթան ոչ կաթողիկէններուն մօտ, եւ ասոր հակառակէն՝ իրմէ կը հաղորդուին անոնք որ ուրիշ տեղ են խոստովանած: Բան մը՝ զոր Արքայ Եուլիայի թեմականը նկատի առնել չի տար ոչ մէկուն:

5) Հուսկ, իր համոզումին համաձայն՝ կը թելադրէ լաւագոյն լուծումներ, առաջարկելով որ Արքայ Եուլիայի նորընտիր Տէր Եովհաննէս Անթալֆի եպիսկոպոսը փութով ձեռնարկէ ինչ ինչ կարգադրութիւններ ընելու⁴¹:

Ասոնց նման բաներ կը թելադրէ նաեւ ինչպատուր վարդապետին, որ արդէն շատ բաւ տեղեկակ էր կացութեան, եւ կը խնդրէ որ Կարդինալը միջամտէ ու յորդորէ Առաջնորդ նորընտիր եպիսկոպոսը,

39. Նամակ Միխիթար Աբրահօր, Վենետիկէն, առ Տէր Մ. Պարոնեան, Կերլա, 1724 Յունիս 3 (Նամակ Միս. Աբր. Թիւ 183):

40. AP, SOCG, vol. 652, fol. 199.

41. AP, SOCG, vol. 652, fol. 206-207.

որպէսզի իրազործուին նախորդին՝ Տէր Գէորգ Եպս. Մարթոնֆիլի փափաքները⁴² :

Նորընտիր եպիսկոպոսին հետ հանդիպում ունենալու համար՝ Տէր Մինաս Պարոնեան Վիեննա կը փոխադրուի, հոն պարգևու համար իր տեսութիւնները :

Երեւոյթները փրկելու համար՝ Վիեննա երթալուն արտաքին պատճառներէն մէկը նկատել տուած էր քարի նպատակ մը, այն է Կերլացիներու համար ատանալ որոշ իրաւունքներ եւ կարգ մը առանձնաշնորհումներ, որ մինչեւ այն ատեն չէր կրցած ոչ մէկը հանել արքունական պաշտօնէութենէն :

Նոյեմբեր ամսուն՝ Պարոնեանը կը դառնայ Վիեննա, ուր կը մնայ մինչեւ 1726 թրուականը. այսպէս ան ինքզինքը վազատէ առաքելական հոգատարութենէն : Սակայն արտաքստալէս իբր դեսպան («էլլի») կը ներկայացնէ ինքզինքը՝ Կերլայի Հայութեան կողմէ, Կայսերական քաղաքին մէջ⁴³ :

Տէր Մինաս Պարոնեանի հոգեկան ներաշխարհին մէջ Թափանցելը շատ դժուրին ջէ, կը կարծենք, հասկնալու համար անոր իմենցական կարողութիւններուն սահմանները, որ մինչեւ այս ատեն՝ մասնաւոր փայլ ցոյց չէ տուած. դեռ անելի զժուար է հասու ըլլալ իր քահանայական կոչման իսկական նկարագրին, քանի հազիւ թոյլ դած իր կրթական առաջին յարկը (Հոռմ), ուզած էր ասպարէշ ձլլել թրանսիրլանդոյ հաւատացեալներու մէջ, եւ շատ հակառակութիւններու էր հանդիպած...

Ետեւորէս սահմաններէն դուրս չելլելու պարտաւոր, միայն մէկ ծախք կրնանք նշել, այն՝ որ երեւան ելաւ Մխիթար Աբրահամ հետ թղթակցութենէն. Տէր Մ. Պարոնեան հանգած է վճռական որոշումով մտնելու Մխիթար Աբրահամ հաստատութեան մէջ, զըտորոշումով մտնելու Մխիթար Աբրահամ հաստատութեան մէջ, զըտորոշումով մտնելու Մխիթար Աբրահամ հաստատութեան մէջ, զըտորոշումով մտնելու Մխիթար Աբրահամ հաստատութեան մէջ, զըտորոշումով մտնելու Մխիթար Աբրահամ հաստատութեան մէջ :

Վիեննա գալէն ետք՝ միշտ անելի յաճախ գրած է սոյն խնդրանքով, երկար կամ կարճ նամակներ : Մխիթար Աբրահամ, միշտ նոյն հաստատ պատճառներով, մերժողական պատասխաններ տուած է : Իբր նմոյշ մէկ հատուած մը բերենք, ուր ամփոփած է Մխիթար իր եզրակացութիւնը, հատուած մը՝ որ կրնանք յատկանշական համարել նաեւ Մխիթար Աբրահամ ըմբռնումներուն :

«Եւ վերջապէս՝ զոյ նաեւ այս զժուարութիւն, զի թէպէտ ճանաչէ եղբայրութիւն քո, թէ զինչ իցէ հնազանդութիւնն, եւ որքան մեծագոյն բռնն եւ զժուարութիւն իցէ ուրանալն զյատուկ կամե-

42. AP, SOCG, vol. 652, fol. 210.

43. Schiarimenti № 94. AP, SOCG, vol. 652, fol. 211-212.

ցողովթիւնն, որոյ հիմն եւ արմատն է խորագոյն իջումն ի խորս կատարելոյ խոնարհութեան... սակայն այլ է դայալիսի հնադանդութիւնն այսու ասացելոյ հիմամբ ի դործ ածել միոյ մեծաւորի՝ որ իցէ հայ... եւ այլ է ի գործ ածել ենթ միոյ մեծաւորի՝ որ իցէ լաթին. քանզի եթէ ընդ տասն աստիճանս խոնարհութեան... շահեալ հնադանդութիւնն իցէ ումեք բաւական, առ ի լինել հնադանդ լաթին մեծաւորի, ընդ հարիւր աստիճանս իջումն հազիւ բաւական դու վարէ նոյնոյ անձին առ փ լինել հնադանդ հայ մեծաւորի»⁴⁴:

1725

Կերլա քաղաքին մենաշնորհը ստանալու դժուարին գործը, դոր Տէր Մինաս Պարոնեան այնքան մեծ վեհանձնութեամբ յանձն առած էր, անցած է քաղաքիւ դժուարութիւններէ: Ձէին բաւեր՝ կարծես՝ Վիեննայի արքունիքին դժուարութիւնները, վրան կ'աւելնային Հայերուն յարուցած անխմայտ դժուարութիւնները:

Կերլայի Հայերը, հազիւ իմացած գործին յաջողութիւնը, առանց սպասելու քոլոր ձեւակերպութիւններուն աւարտման, իրբեւ թէ ձեռքերին ըլլար մենաշնորհը, կը յարձակին բիւզանդածէս եպիսկոպոսին կալուածներուն վրայ ու կը պրաւեն զանոնք: Ասոր վրայ չ'ուշանար Եպիսկոպոսին քողոքը՝ Վիեննայի արքունիքին, եւ հաշտարարութեան գործին Պարոնեանն է որ կը ստիպուի նուիրուել, մենաշնորհին ետ առնուելուն արգելք ըլլալու համար:

Տակաւին շնորհակալութիւննին չյայտնած՝ Հայերը, ուրիշ «անդէտ եւ անկարելի» խնդիրներ կը յուղեն, չխրատուած՝ կարուածներու հարցէն: Այս անգամ չեն ուղեր դրուած պայմաններէն մէկը կատարել, այն է՝ Աւստրիոյ Կայսրին զինուորական ծառայութիւն մատուցանել: Ահա նոր գործ, կրկին աշխատանք հաշտարարական, Հայերու եւ Կայսերական Պաշտօնէութեան միջեւ, որպէսզի այնքան դժուարութեամբ շահած մենաշնորհները չկորսնցնեն Հայերը:

Իրաւունք ունէր Պարոնեան, այս ամէնը պատմելով Մխիթար Աբբազօր ըսելու. «Կարես աստի իմանալ թէ որչափ վիշտ եւ նեղութիւն քաշեցի. նուաղեցաւ զօրութիւն իմ եւ մաշեցա»⁴⁵:

Գործին տաժանելի ընթացքին մասին, ուրիշ տեղ, ալպէս կ'արտայայտուի. «Որպէս կարծեմ, վասն մեղաց իմոց քաւութեան աշխատիլ պարտեմ առ լնաւ ամառս. ոչ կարեմ մեկնել գրով դադար»

44. Նամակ Մխ. Աբբազօր, Վենետիկէն, առ Տէր Մինաս Պարոնեան՝ ի Վիեննա, 1724 Դեկտ. 22 (Դիւան Մխ. Աբբ. Նամակ թիւ 189):

45. Նամակ Տէր Մինաս Պարոնեանի, Վիեննայէն, առ Մխ. Աբբ. Վենետիկ, 1725 Սեպտ. 20 (Դիւան Ս. Ղազարի):

մունան, զնեղութիւնս եւ զաշխատանս զոր կրեցի եւ կրելոց եմ մինչեւ յաւարտումն ամենից»⁴⁶ :

Նոյն օրը գրելով նաեւ Հ. Մանուէլ վարդապետին, նամակին վերջաւորութեան այսպէս կ'ըսէ. «Ոչ կարեմ երկարացուցանել՝ զի յոյժ տկար եմ, միայն թէ սիրով ողջոյն տամ Գերարգելութեանդ եւ Աբրահօր»⁴⁷ :

Վիեննա գտնուելու առիթէն օգտուելով՝ Կերլացիներէն «չառ բարեպաշտ եւ ջերմեռանդ մարդ մը», Շխմայեան Աղա Սողոմոն կը խնդրէ Պարոնեանէն՝ որ բարեհաճի իր նորակերտ եկեղեցւոյն համար Հռոմէն ներողութիւններ տաճալ. 1) Լիակատար ներողութիւն՝ եկեղեցւոյ տարեկան տօնին օրը, այն է Աւետման օրուն համար. 2) Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի խորանին համար մասնաւոր ներողութիւն՝ ինչ շաբթուան մի քանի օրերուն, ի նպատակ քաւարանի հոգիներուն: Ինչ որ կը տեսնուի, դիւրաւ եւ շատ սիրով կատարած է Պարոնեան, որ կը տեսնուի, դիւրաւ եւ շատ սիրով կատարած է Պարոնեան, քանի որ սխալմով հասած են հրամանները⁴⁸ :

Պաշտօնով եկեղեցաւէր հաւատացեալներն ալ Հռոմ կը գիմեն, որ օգնութիւն ունենան իրենց շինած եկեղեցւոյ ծախսերը դոցելու⁴⁹ :

Պաշտօնով եկեղեցւոյ հանդիսաւոր օժոճի արարողութիւնը կը կատարէ Գերարգ. Տէր Յովհաննէս Անթաքի եպիսկոպոսը, Յուլիս 29ին, որ անմոռանալի օր մը կը դառնայ ամէնուն յիշողութեան մէջ⁵⁰ :

Բայց այս ուրախ լուրերուն՝ տխուր լուրեր ալ կը խառնուին :

1725 տարուան սկիզբը հաւանաբար՝ տարափոխիկ հիւանդութիւն մը քառասունըհինգ մանուկներու կեանքը կը խլէ: Այսպէս բազմանդամ Պէշչինդարեանց ընտանիքի զաւակներէն միայն Դաւիթը կ'ազատի⁵¹ :

Տխուր տրամադրութիւն կը տիրէր Պաշտօնովի հաւատացեալներու մէջ, կարծես՝ մանաւանդ աւելի հոգեկան կորուստներուն հետեւանքով, որոնք կը յառաջանային թէ՛ Հ. Մանուէլ վարդապետի բացակայութենէն եւ թէ՛ Տէր Մինաս Պարոնեանի հեռանալէն :

Պետրոս Աղա Բէլեան, իր նամակներէն մէկուն մէջ, այսպէս կ'արտայայտուէր. «Սակաւ ինչ կի ուրախանամք, եւ ի միւս կողմ

46. Նամակ Տէր Մինաս Պարոնեանի, Վիեննայէն, առ Միս. Աբր. Վենետիկ, 1725 Յուլիս 14 (Դիւան Ս. Ղազարի):

47. Նամակ Տէր Մինաս Պարոնեանի, Վիեննայէն, առ Հ. Մանուէլ Վրդ. Վենետիկ, 1725 Յուլիս 14 (Դիւան Ս. Ղազարի):

48. AP, SOCG, vol. 652, fol. 196.

49. AP, ACTA, 1725, 49, 3.

50. Erzsébetváros Monografiája, pg. 80.

51. Նամակ Տէր Սիմէոն Թորոսեանի, Կերլայէն, առ Հ. Մանուէլ Վրդ. Վենետիկ, 1725 Ապրիլ 6 (Դիւան Ս. Ղազարի):

մանց կու ցաւիմք՝ որպէս թէ կու տրտմենք վասն չի կենալոյն մեզ ուսուցիչ եւ միտքարիչ, եւ մեր Միսոնարն իրկեցին Պէջն (Վիեննա) Կեռլայու Հայերն, վասն իւրեանց քաղաքի թրքաթերուն համար... Աստուած գիտէ ամէն բանը»⁵² :

Մելամադձոտ շէտով կը դրուատէր Տէր Սիմոն Թորոսեան՝ Միտիթար Արքայօր առաքելական ձեռնարկը, Թրանսիլվանիոյ ազգակիցներուն մօտ անոր գործունէութեան բարոյական ազդեցութիւնը ընդգծելով :

«Պարգեւատուն ամենեցուն, կը դրէր հոգեւորականը, ինքն պարգեւեացէ քեզ եւ քոյոցդ, ղշնորհ եւ սրբորութիւն, զի որպէս սկսեալ էք այժմ ծաղկել ի մէջ ազգիս մերում, այնպէս մինչեւ ի սպառ ծաղկեալիք շնորհօքն Աստուծոյ»⁵³ :

Մտահոգուած էր նաեւ Տէր Մ. Պարոնեան, որ կենալով հանդերձ Վիեննայի մէջ, օրէ օր կը սպասէր՝ լաւագոյն պայմաններով դառնալ Թրանսիլվանիա : Իր ակնկալութիւնն ու յոյսն էր՝ որ Թրանսիլվանիոյ մէջ եպիսկոպոսական փոխանորդի պաշտօն պիտի կարենար վարել :

«Մաճարի եպիսկոպոս է աստ, սարաս է Պապէն հրաման օրհնութեան : Բաղմիցս խոստացաւ՝ ի սբառնալ իւր յերկիրն, կացուցանել զիս վիզար եւ ալն»⁵⁴ :

Փոխանորդ ըլլալու երազներով ապրեցաւ մինչեւ տարուան վերջաւորութիւնը, Վիեննայի մէջ, ուսկից հաղորդած է իր մտահոգութիւնները՝ Թրանսիլվանիոյ առաքելութեան մասին : Հոկտեմբեր 15 թուակիր նամակին մէջ կը տեղեկացնէր Ս. Աթոռին՝ թէ ինքը որքան մտահոգ է Հայերու վիճակով, որոնց մէջ շփոթութիւն կը տիրէ՝ սովորութիւններու տեսակէտով. ոմանք շատ հաւատարիմ են իրենց ծէսերուն ու պահքերուն, ուրիշներ կը հետեւին բատիններուն : Դանի գլուխ՝ այնքան կարծիք կայ մէջերնին : Ինք իր կողմէն խառնուել չ'ուզեր՝ իբր պարզ քարոզիչ մը : Մէջերնին եղած ատեն, ինքը՝ նըմանելով Հայերուն՝ սրահ կը լռէր Զորքըւթի օրը. իսկ լատիններուն հետ՝ չարաթ օրը կը պահէր : Այս կացութենէն ելլելու համար, հարկաւոր կը նկատէր Պարոնեան՝ եռանդուն առաջնորդի մը ներկայութիւնը իբր առաքելական քարոզիչ⁵⁵ :

52. Նամակ Պետրոս Քէլեանի, Գլուխէն, առ Հ. Մանուէլ Վրդ. Վենետիկ, 1725 Փետր. 25 (Դիւան Ս. Ղազարի) :

53. Նամակ Տ. Սիմէոն Թորոսեանի, Կերլայէն, առ Միս. Աբբ. Վենետիկ, 1725 Մարտի 6 (Դիւան Ս. Ղազար) :

54. Նամակ Տէր Սիմոն Պարոնեանի, Վիեննայէն, առ Միս. Աբբ. Վենետիկ, 1725 Յունուար 18 (Դիւան Ս. Ղազարի) :

55. AP, SOCG, vol. 652, fol. 195.

1726

Կերլաթի Հայերը օրէն օր կը սպասէին իրենց ցանկալի ներդրումը թիւններուն՝ ի շնորհս Սողոմոնեան տաճարին⁵⁶, ինչ որ նախորդ տարին խնդրած էին Պարոնեան Վրդ.ի միջոցով:

Կը սպասէին նաեւ Պարոնեանի վերադարձին իրենց մօտ, որ տակաւին Վիեննա կը գտնուէր, սպասելով ձեռք բերել մենաշնորհին հրովարտակը, իրենց քաղաքին ի պատիւ: Պապական Նուիրակն ալ կը փափաքէր որ օր առաջ Պարոնեան հեռանար Վիեննայէն եւ երթար իր առաքելավայրը⁵⁷:

Կերլաթի Ժողովրդապետը, Տէր Մինաս Թորոսեան, կրցած էր իր դիրքը ճշտել եւ իբր անբասիր եկեղեցական՝ մնալ իր պաշտօնին վերայ, եւ կարծէք իր ընդունած սովորութիւնները՝ Նուիրակին առջեւ ալ վաւերացուցած էր⁵⁸:

Պաշխալովի Ժողովուրդն ալ զբաղած էր իրենց եկեղեցւոյ ծախսերու փակման հարցերով: Հաւատոյ Տարածման Ս. Ժողովը, որքան որ տնտեսական նեղ վիճակի մէջ կը գտնուէր, չէր զբաղար մասնաւոր օգնութիւն մը շնորհել Հայերուն, նկատած անոնց հաւատքին մեծ եռանդը եւ բարեպաշտութիւնը⁵⁹:

Ճուրճովի Հայոց դիւանի Ժամանակագրութեան մէջ կը կարդանք որ 1719ին մեռած ըլլալով Ժողովրդապետը՝ Տէր Յակոբ Լուսիկեան Զիֆրայենց, անոր քաջորդած է Տէր Ստեփաննոս Տէր-Մելքիսեդեկեան Ուրմանցի, որ «եւ կեցեալ աստէն ամս ութն, յետոյ երթայ ի Զուրն Սիսլիդ, եւ անտի յապաշխալով, եւ անդ մեռանի»⁶⁰:

Տէր Ստեփաննոսի ստորագրութիւնը կը գտնենք 1721 Յունուար 22ի Ժողովի արձանագրութեան ներքեւ՝ իբր «հոգաբարձու Ճուրճովի եւ Սիսլիդու»⁶¹:

Ուրեմն, յիշեալ տեղեկութիւններէն կը հետեւի որ Տէր Ստեփաննոս 1721ին Ճուրճով պէտք էր գտնուի. 1719էն ութը տարի հաշուելով, ինչպէս վերը տեսանք, Սիսլիդ փոխադրուած է, հաւանօրէն՝ 1726ի վերջաւորութեան: Իր մասին ուրիշ տեղեկութիւն չունինք:

Պաշխալովիները տեսնելով որ Կերլաթիներուն հետապնդումին վրայ՝ այնքան շահաւոր առանձնաշնորհումներու կրցան հասնիլ Հայեր, շնորհիւ Պարոնեան Տէր Մինասին տքնաշան վաստակներուն, իրենք ալ քաջալերուած՝ նոյն ճամբով ուղած են փորձել իրենց քախ-

56. AP, LETTERE, vol. 122, fol. 105. AP, ACTA, vol. 96, 149.

57. AP, LETTERE, vol. 121, fol. 108-111. AP, ACTA, vol. 96, 21.

58. Անդ:

59. AP, LETTERE, vol. 121, fol. 103 ter. AP, ACTA, vol. 96, 143.

60. Համդէս Ամ. 1896, էջ 134:

61. AP, SOCG, vol. 628, fol. 574.

տը: Բայց իբրդ աւելի հնարամիտ՝ ծախսերը կերպացիներուն վրայ ուղած են բարդել, յանձն առնելով միայն 1727էն անդին տալիք դու-մարներուն պարտաւորութիւնը⁶²:

Տէր Մինաս Պարոնեան 1726ի սկիզբը տակաւին Վիեննա կը մնար: Կերպա վերադառնալու բարի լուրը կը հաղորդէ Մխիթար Ալբրահոբ՝ այս բառերով. «Մի՛ զարմանար թէ ի վաղուց ոչ յերեցի Գերյարդու-թեանդ քում, զի ընկղմեալ էի հաղիւ ի նեղութիւնս, մանաւանդ յամեն իրաց իմոց. բայց դժուութիւն Տեառն՝ վերջապէս ընկալա զշնորհս ինդրեալս եւ յուսամ հինդ շարաթից չուել աստի»⁶³:

Հաւանաբար, ամառուան վերջաւորութեան միայն կրցած է վե-րադառնալ Պարոնեան իր առաքելաւորութիւնը, սակայն շատ մեծ յուսա-խաբութեամբ: Յայտնի կերպով իմացուցած են իրեն՝ որ վերադար-ձին ոչ մէկ յոյս ունենայ «լիզար»ի պաշտօնը վարելու, եւ սէտք է որ բաւականանայ միայն քարոզչի եւ քրիստոնէական վարդապե-տութեան ուսուցման պաշտօնով⁶⁴:

Պարոնեան Վրդ.ի մասին եղած աննպաստ տեղեկութիւնները հայթայթած է Ռէտանասքի (Հոէտանասքի) Վարդապետը, թէպէտ նա կարգի ընդհ. Գործակալը՝ առաջի Գահուն Հոռոմայ, որ նոյն-իսկ կ'առաջարկէր՝ Յիսուսեաններուն կամ Փրանկիսկեաններուն յանձնել քարոզչական պաշտօնը⁶⁵:

Հետաքրքրական է կարգալ նոյն ատենուան Թրանսիլլանիոյ Ա-ռաջնորդ՝ Անթալի Եպիսկոպոսին «Հաղորդադրութիւնը», զոր շատ հաւանաբար իրմէ ինդրած էր Հոռոմ՝ տեղեկանալու համար հարա-զատ աղբիւրներէ, Հայերու իսկական կացութեան մասին:

Այս կարեւոր վաւերաթուղթէն կրնանք հետեւեալ տեղեկութիւն-ները քաղել.

Հայերը, նոյն ժամանակները, ամփոփուած էին վեց կեդրոն-ներու մէջ.

- 1) Կերլայի մէջ կային 70-80 ընտանիք. ունէին Աւագ քահանայ մը եւ օգնականներ, մին՝ ամուսնացեալ, միւսները՝ կուսակրօն (3 հոգի):

62. Այստեղ ճշտելու ենք Գերպծ. Գովրդիկեանի անստուգութիւնը եւ ճառաքելական քարոզիչը Տէր Մինաս Պարոնեանը համարելու ենք, եւ ոչ թէ, ըստ հեղինակիս կարծիքին, Տէր Մինաս Թորոսեանը, որ ցարդ ըստածներէն՝ ո'չ մէկ դործ ունեցած է Վիեննայի մէջ: Դժբախտաբար Սոնկոք Յաչիկ ալ այս սխալին մէջ ինկած է, որով այս հեղինակները մեզի չեն կրնար լոյս սփռել պատմական դէպքերու մասին: Տե՛ս Գ. ԳՈՎՐԻԿԵԱՆ, Դրամաիվաթիայ Հայոց Մեղրապո-լիսը, 1896, էջ 60-61:

63. Նամակ Տէր Մինաս Պարոնեանի, Վիեննայէն, առ Մխ. Աբբ. Վանեսիկ, 1726 Մայիս 25 (Դիւան Ս. Ղազարի):

64. AP, ACTA, vol. 96, 144, 437.

65. AP, ACTA, vol. 96, 437.

- 2) Պաշտպանվ կային 60-70 ընտանիք. ունեին երկու ամուսնացեալ քահանաներ:
- 3) Ճուրքով միայն մատուռ մը ունէր եւ երկու քահանայ:
- 4) Զիգսերվիգ՝ շուրջ 20 ընտանիք կար:
- 5) Կէօրկէմ շուրջ 6-9 ընտանիք ունէր առանց քահանայի:
- 6) Քանթա վաշաքիշ 6 ընտանիք ունէր:

Ընդամենը, կը ճշտէ Հաղորդադրութիւնը, ինը քահանաներ կային՝ բոլոր կեդրոններուն համար: Յայտնի կը նշէ երկու երկու քահանայ՝ Պաշտպանի եւ Ճուրճովի համար, իսկ մնացած հինգ քահանաները անպայման Կերթայի մէջ կը բնակէին: Ամէն պարագայի՝ այս քահանաները կը դռհանէին բոլոր հաւատացեալներուն հոգեկան կարօտութիւնը⁶⁶:

Թրանսիլվանիոյ լատին Առաջնորդին ներկայացուցած իմը քահանաներուն անունները փորձեցինք ստուգել՝ մեր ունեցած միւս աղբիւրներու տուեալներուն օգնութեամբ, ուր հանդիպած էինք կղերականներու անուններու եւ մականուններու. լատակաճի՝ զժուարու-թեամբ կազմեցինք մեզի հաւանական թուող հետեւեալ ցուցակը.

- 1) Կերթայի մէջ՝ հինգ քահանայ.
 - ա. Տէր Միլաս Թորոսեան, աւագ քահանայ.
 - բ. Տէր Ներսէս Ալեքսանեան (կամ՝ Ակոբեանց).
 - գ. Տէր Նիկոլ Ակոբեան.
 - դ. Տէր Նիկոլ Խնկանոսեան.
 - ե. Տէր Օհանէս Յակոբեան.

- 2) Պաշտպանվի մէջ՝ երկու քահանայ.
 - գ. Տէր Յովհաննէս Խոնքաճի.
 - ե. Տէր Մանուէլ Գրիգորեան.

- 3) Ճուրքովի մէջ՝ երկու քահանայ.
 - ը. Տէր Ստեփաննոս Տէր-Մերթիսեղեկեան.
 - թ. Տէր Սիմէոն Թորոսեան:

Մեր տեղեկութիւններուն համաձայն՝ Գերսի. Տէր Յովնան Եպս. հինգ քահանաներ ձեռնադրած էր. Տէր Տէր՝ Թորոս, Օհան, Նիկոլ, Յակոբ եւ Մանուէլ:

Համեմատելով վերոյիշեալ Գրսի. Անթաքի Եպիսկոպոսի «Հաղորդադրութեան» մէջ յիշուած ինը քահանաները՝ մեր տեղեկութիւններուն հետ, անկարելի եղաւ Տէր Թորոսի տեղը որոշել, եթէ նոյն անձը չնկատենք Տէր Սիմէոն Թորոսեանի հետ:

1727

Հռոմ՝ Թրանսիլվանիոյ Առաջնորդին հոգածութեան կը յանձնէ Հայերու քով ընդունուած աղգային սովորութիւններուն եւ դանապան կարգաւորութիւններուն հաւատարիմ պահպանութիւնը: Ուստի, Հռոմի Ս. Ժողովի պատասխանատուները կ'ուզեն նախ եւ առաջ ըստուգել՝ թէ Տէր Մինաս Պարոնեանի մասին լսուածները կը համապատասխանեն՝ իրականութեան, թէ պարզապէս զրպարտութիւններ են անոր դէմ, իբրեւ թէ՝ 1) Պարոնեան չի արահեր Հայերու Պահքերը. 2) եկեղեցւոյ դասին մէջ դրուած եպիսկոպոսական դահին վրայ բազմելու սովորութիւն ունի, եւ նոյն ատեն հրաման չի տար որ քահանաները օրհնեն ժողովուրդը. 3) կը փափաքի ստանալ Տէր Օքսենտիոս Եպիսկոպոսին համար նշանակուած 320 Ֆորինդ ամսականը. 4) քսան լեւոնեան տաղանդ առած ըլլայ կաթողիկէ դարձած Հայէ մը. 5) յանդգնած է սկիհ օծելու եւ երրորդ աստիճանի արեւակցութեան արտօնած ըլլայ պաակոսողներ. 6) շատ քիչ անգամ կը քարոզէ եւ քարոզելու տեղ՝ ասդին անդին կը պտըտի, եւն⁶⁷:

Հաւանաբար՝ Եպիսկոպոսը, հաւատարիմ եւ գիտակից իր պարտականութիւններուն, ստուգած ըլլայ եղած զրպարտութիւնները՝ Պարոնեանի մասին, եւ հաղորդած ըլլայ Հռոմ. բայց չունինք մեր ձեռքին տակ նման արդարացուցիչ վաւերացողութիւն: Միւս կողմէն՝ Պաշտօնը վարդապետը ջանացած է արդարացնել Հայերը, եւ ցոյց տալ անոնց լաւ տրամադրութիւնը՝ հետեւելու նաեւ տեղական ինչ ինչ ծիսական սովորութիւններուն. անոնք, կը հաղորդէր Հռոմի Ս. Ժողովին, ըստ արեւմտեան աւանդութեան՝ ջուր կը խառնեն գինիի մէջ եւ բարձրաձայն կը յիշեն՝ պատարադի ժամանակ՝ Սրբազան Բանապատիին անունը⁶⁸:

Յետ բաղմաթիւ հարցաքննութիւններու՝ ծիսական եւ աւանդական հարցերու մասին, Հայերը լաւագոյն նկատած են յատուկ ժողով մը գումարել եւ տեսնել թէ ի՞նչ ուղղութիւն պէտք է բռնեն՝ իրենց աղգային կարգ մը աւանդութիւնները պահպանելու խնդրով: Ժողովի գումարման օրը կ'ըլլայ Սեպտեմբեր 1, Կերլայի մէջ, ուր կը հաւաքուին բոլոր դաւաններէն քանի մը ներկայացուցիչ, միասին քննելու եւ որոշումներ առնելու:

Ժողովի առաջին մասին մէջ, ընդհանուր համաձայնութեամբ կ'որոշեն հետեւեալը. «Եթէ պատահի որեւէ զեպուած մը՝ որ ամբողջ հայ ժողովուրդը կամ քահանաներուն դասը հետաքրքրէ, այսպիսի վնդրոյ մասին ոչ ոք իր գլխին համարձակի նամակ դրել Հռոմի

67. AP, LETTERE, vol. 123 fol. 23 ter-26.

68. AP, SC, ARMENI, vol. 8, fol. 496.

1728

Ինչպէս որ որոշուած էր 1727 Սեպտեմբեր 1ի ժողովին մէջ, որ առանց վուր տալու անհատ մը իրաւունք չունի Հռոմ կամ ուրիշ տեղ նամակ գրելու՝ համայնքին մասին, նախ՝ Կերլացիները, ասպա Պաշ-Փարովցիները պաշտօնական նամակներ կը դրկեն Հռոմի Ս. Ժոնովին:

Յունուար 28 Թուակիրով, Կերլացիները կը խնդրեն ներողութիւն՝ Տէր Միքայի Պարոնեանին դէմ եղած անհիմն ամբաստանութիւններուն համար. նամակին ստորագրողն է Դանիէլ Թօտոր՝ գըլխաւոր դատաւորը, այն է՝ Թորոս մեղտես Խնկանոսեան⁷⁵:

Քանի մը ամիս ետք՝ Պաշփարովցիներն ալ, նոյն պատշաճ ձեւով, եղած զրպարտութիւններուն համար քողովութիւն կը խնդրեն. հոս ստորագրողները կ'ըլլան՝ Զատիկ եւ Շոլոմովցի Ստեփան Դատաւորներ⁷⁶:

Շատ քիչ տեղեկութիւններ ունինք գաղութի կեանքին մէջ մնացած պատահարներուն, ուր կը պակսէր եռանդուն եւ քաջ առաջնորդ մը, Պարոնեանի ըսածներուն համաձայն:

Բարոյականը բարձր պահող անձի պակասէն զատ՝ նիւթական կորուստներն ալ կը յուսալքէին Հայերը: 1726ին ահաւոր տաքութիւն տիրելով Քրանսիլվանիոյ գաւառներուն մէջ, շատ զգալի եղած էր ցորենի եւ խոտի պակասը. ինչ ինչ տեղեր սովն ալ սկսած էր տիրել: 1727ին՝ տակաւին զգալի էր ցորենի պակասը: 1728ի դարնան եւ ամառուան ընթացքին սոսկալի ջերմութիւնը երաշտութեան պատճառ կ'ըլլար, եւ գետեր ու լիճներ կը ցամքէին. ասկէ՝ դարձեալ պակասութիւն կար ցորենի եւ խոտի⁷⁷:

Դժբախտութիւններուն մէջ ամէնէն աւելի աղետալին կրնանք նկատել 1728 տարուան Յուլիս 28ին ծագած մեծ հրդեհը՝ Կերլայի մէջ: Կրակը ճարակած է քաղաքին շէնքերուն միջեւ, հարիւրաւոր ընտանիքներու ինչքերը կորսուած են ու ոչնչացած: Միայն Աստուծոյ նախախնամական սիրոյն շնորհիւ եւ Հայերուն աննկուն կամքով վերաշինուած է քաղաքը⁷⁸:

Այս աղետալի լուրերը լսելով՝ անշուշտ շատ վշտացած էր նաեւ Միխիթար Աբբահայր: Եւ կարծէք աւելի վշտացած՝ իր քարեկամ Աղա Պետրոս Քէլեանի հօր մահուան լուրը իմանալով: Դառնադոյն եղած էր այդ մահը՝ Պետրոս Աղային համար, որ իր հօր մահուան ներկայ եղած չէր, վաճառականական գործերով զբաղած: Դարիսպ Յովհան-

75. AP, SOCG, vol. 661, p. 220.

76. AP, SOCG, vol. 661, p. 222.

77. A. P. APOR, Synopsis Mutationum, pp. 163-165.

78. Szamosujvár Monografiája, vol. I, p. 125-127.

նէս, Պետրոս Քէլեանին հայրը, երկար ժամանակ վարած էր եկեղեցականութեան պաշտօնը՝ շատ զօրւար պայմաններու մէջ. նոյնիսկ երբ եկեղեցի անգամ չունէին՝ ան մեծ յարգանք կը վայելէր իր աղ-դակիցներէն⁷⁹ :

1728 տարին պատրաստութեան տարի մը եղաւ Պաշփալովցիներուն՝ կրկին իրենց մէջ ունենալու Հ. Մանուէլ Վարդապետ խոս-կարեանը :

Տարակոյս չկայ որ Աղա Պետրոս Քէլեանն էր, եկեղեցականին հարազատ գաւազը, որ ամէնէն առաջ հրաւիրած էր Հ. Մանուէլը՝ կրկին իրենց հոգեւոր առաջնորդութեան. հաւանաբար բերանացի ալ խօսած ըլլար այս մասին՝ Մխիթար Աբբաճօր հետ :

Սակայն, յայտնի կոչ ուղղած Կ. Ջատիկ Աղան, որ 1727էն ի վեր դերագոյն Դատաւոր (Ֆիսկիրով) եղած էր Պաշփալովի դատարանին եւ համայնքին⁸⁰ :

Ջատիկ Աղան, իր պաշտօնական նամակին մէջ, շատ աղդու ձեւով ներկայացուցած է Հ. Մանուէլ վարդապետի առաջնութեան հարկաւորութիւնը. «Դարձեալ, սիրելի Գերյարդեղի Հայր Աբբայ, խնդրեմ՝ որպէս խնդրել էի եւ խնդրէ մեր խեղճ բովանդակ ժողո-վուրդըն վասն Հայր Մանուէլին սէպն որ անիք ողորմութիւն եւ ուղաւորիք մեր աղքատ գուղաքաղաքն, որ լինի ուսուցիչ մանկանց եւ ծերոց, զի խեղճ եմք ամենեքեանս»⁸¹ :

Որքան որ Պաշփալովցիները, իրենց կողմէն պաշտօնական նա-մակ մը գրած ըլլալու չեն Հոռոմի մեծաւորներուն, ինչպէս համա-ձայնած էին՝ 1727 տարուան Սեպտ. 1ի նիստին մէջ, սակայն ան-ուղղակի ճամբով իմացեր էր Հոռոմ եւ փութով դիմած են Մխիթար Աբբաճօր՝ Հ. Մանուէլի առաքման համար⁸² :

Նամակին մէջ ոչ մէկ յիշատակութիւն Պաշփալովցիներէն գլը-ուած պաշտօնական նամակի մը մասին, այլ միայն կ'ըսուի որ Պաշ-փալովցիները «ներկայիս կը փափաքին կրկին ունենալու» :

Պաշփալովցիներուն փափաքին ընդառաջ գարով խաչատուր վար-դապետ՝ Վենետիկէն լԺարգման կ'ըլլայ անոնց խնդրանքին, առա-

79. Նամակ Ստեփան Ծոճուլովեանի՝ Պաշփալովցի, առ Մխ. Աբ. Վենետիկ, 1728 Օգոստ. 14 (Դիւան Ս. Ղազարի) :

80. Նամակ Մխիթար Աբբաճօր, Վենետիկէն, առ Իշխան Պաշփալովի, 1723 Յուլիս 23 (Նամակ Մխ. Աբբ. Թ. 163) : Գ. Գովրիկեան, Հայք յնդաւարեւոյցիս, 4տ. Ա. էջ 425, 478 : Գ. Գովրիկեան, Դրամ. Հայոց Մետաղադիսը, էջ 116 : AP, SOCG, vol. 661, p. 222. Erzsébetváros Monografiája, p. 132.

81. Նամակ Ջատիկ Պիրովի՝ Պելլաւտէն, առ Մխ. Աբբ. Վենետիկ, 1728, Սեպտ. 30 (Դիւան Ս. Ղազարի) :

82. AP, LETTERE, vol. 126, fol. 285 ter.

ջարկելով Հռոմի Մեծաւորներուն՝ Հայր Մանուէլ վարդապետին առաջումը, որուն կը հաւանին անոնք⁸³ :

Այնքան յայտնի կարիք մը նկատուած էր Հ. Մանուէլի ներկայութիւնը Պաշխալովի մէջ, որ Հռոմի Կարդինալը՝ Նոյ. 29 թուականի շաբաթակուրէ զարմացած կը հարցնէր Մխիթար Արքաւոր թէ ցարդ հոն ինչո՞ւ չէր դրկած Հ. Մանուէլ վարդապետը :

Մխիթար Արքահայր իր 11 Դեկտեմբեր թուակիր նամակով՝ կը լուսարանէ իր վերապահութեան պատճառները : Ուշացման երկու պատճառներ կու տայ. նախ՝ որ իրեն համար Հ. Մանուէլ վարդապետի ներկայութիւնը շատ կարեւոր էր Ս. Ղազարու վանքին մէջ, ուր քիչ վարդապետներ կային. երկրորդ՝ ինքը չէր ուղեր Եւրոպայի պէս երկրի մը մէջ, առանց Կարդինալին որոշ կարգադրութեան, առաջնալ մը դրկել : Բայց քանի որ Կարդինալին նամակով հասած կը համարէր հարկաւոր եղած հրամանը, ինքն ալ կու տար իր հաւանութիւնը, միաժամանակ ոչընչացած կը համարէր տրուած առաջին պատճառը՝ վանքին մէջ քահանաներուն սակաւութիւնը : Ուստի, Մխիթար հլու հպատակ հնազանդութեամբ՝ տրամադիր կը ցուցնէ ինքզինքը Հ. Մանուէլ վարդապետը կրկին թրանսիլվանիա դրկելու⁸⁴ :

Պաշտուար վարդապետ, բաւական տեղեակ անձ թրանսիլվանիոյ կացութեան՝ ոչ միայն կը միջնորդէ ի նպատակ Հ. Մանուէլ վարդապետի առաջելութեան վերաբացման ալլ նաեւ իր 25 Սեպտ. թուակիր նամակով կը միջամտէ հեռացնել տալու Պարոնեան վարդապետը, որով կը յուսար թրանսիլվանիոյ հայ համայնքին խաղաղութեան վերահաստատութիւնը :

Պարոնեանի հեռացման պատճառներէն կը նկատէ Պաշտուար վարդապետ, Կարդինալին դրած իր նամակին մէջ, Պարոնեանի առողջական վիճակին խանգարումը. անոր յարմար ելած չէր երկրին օդը. ուստի, Ժողովուրդին փափաքն էր որ հեռանալով, անիկա լաւագոյն պայմաններու մէջ պիտի կարենար դռնուիլ. հոսով՝ կար նաեւ այն պարագան, որ արդէն ճամբայ ելած էր նոր, երիտասարդ քահանայ մը, Հռոմի Նոյն վարժարանէն շրջանաւարտ Տէր Ղուկաս Վրժարեան, վերադառնալու իր ծննդավայրը եւ պաշտօնավարելու⁸⁵ :

Արդէն 6 Յուլիսին վերջնական վճիռ առնուած էր Պարոնեան վարդապետի մասին, որ անպայման պիտի լքողուր թրանսիլվանիան : Նկատի առնուած էին թէպէտեան վարդապետին մասնական հաղորդումները⁸⁶ :

83. AP, ACTA, 1728, 513.

84. AP, SOCG, vol. 663, fol. 19-20.

85. AP, SC, ARMENI, vol. 9, fol. 92.

86. AP, ACTA, 1728, 314, 34.

Տէր Մինաս Պարոնեան, Թրանսիլանիայէն հեռացման հրամանին վրայ, գեղեցիկ նամակով մը կը յայտնէ իր խորին խոնարհական հնազանդութիւնը՝ հղած կարգադրութեան. կ'իմացնէ որ միայն քանի մը դորժեր աւարտելու համար պիտի յապաղի տե՛ս Թրանսիլանիա՝ շուրջ երկու երեք ամիս⁸⁷:

1729

1729 տարին Տէր Մինաս Պարոնեանի առաքելութեան վերջին տարին է, իսկ Հ. Մանուէլ Վրդ. Խոպեարեանի համար առաքելական նոր շրջանի առաջինը:

Յունուար 10 թուակիր նամակով մը, Հոռմէն վենետիկ, Խաչատուր վարդապետին կը հաղորդեն ուրախ լուրը՝ որ Հ. Մանուէլ վարդապետը որոշուած է Թրանսիլանիոյ առաքելութեան⁸⁸:

Նոյն վճիռը, նոյն թուակիր նամակով մը կը հաղորդուէր Մխիթար Արքահօր ալ, որուն համաձայն՝ Հ. Մանուէլ վարդապետ Պաշփալով պիտի ելլէր՝ Պաշփալովցի Հայերու խնդրանքին վրայ, «հոգ տանելու եւ հոգեւոր ու առաջնորդութեան» պաշտօնով: Կը վստահ իրեն կրկին նոյն պաշտօնը՝ քանի որ նախապէս արդէն «վայելած են անոր բարի օրինակը եւ հոգեւորական արդիւնքները. յոսով ենք որ առաջիկային ալ նոյն օգուտը պիտի բերէ»⁸⁹:

Խաչատուր վարդապետ, առած այս նոր կարգադրութեան լուրը, խնդակցական տողերով կը հաղորդէ Մխիթար Արքահօր հաւանութիւնը, եւ թէ մտադիր է Հիմնադիրը քառասնորդացէն ետք դրկելու Հ. Մանուէլ Վրդ.ը⁹⁰:

Պաշփալովի Հայերն ալ անտարակոյս ուրախացած՝ կը սպասեն Հ. Մանուէլ վարդապետին: Կարծես զուգադիպութեամբ մը՝ իրենց քաղաքին անունն ալ կը փոխեն, փետրուար 1ով. այդ թուականէն ետք՝ Եղիսաբեթուպոլիս կ'ըլլայ քաղաքին անունը: Մենք, սակայն, պիտի չարունակենք Պաշփալով անուանել, շրիթութիւն չտեղծելու համար: Կ'որոշուի, նոյնպէս կայսերական կարգադրութեամբ, որ քաղաքը պիտի ունենայ եռանդուն կաթողիկէ քահանայ եւ քաղաքին ղեկավարը նոտարն ալ կաթողիկէ պիտի ըլլայ: Փետրուար 25ին՝ Հայերը կառավարութենէն նոր տուներ շինելու հրամանագիր կը խնդրեն⁹¹:

87. AP, SC, ARMENI, vol. 9, fol. 94.

88. AP, LETTERE, vol. 128, fol. 14 ter.

89. AP, LETTERE, vol. 128, fol. 13.

90. AP, SC, ARMENI, vol. 9, fol. 126.

91. ARMENIA, 1892, n. 10, p. 309.

Պաշտպանությանը հաստատուն կենալով իրենց որոշման վրայ, կը հաւաքեն 4000 հունդարական ֆորինդ, Պարոնեանին տալու համար, որ ան (եւ ոչ թէ Մինաս Թորոսեան, ինչպէս վը կարծէ Գ. Գոմարիկեան) «տիրութեամբ» հանէ, երթալով Վիեննա, կայսերական ստորագրութեամբ: Նուիրատուններու անուններուն ալ կը հանդիպինք այս թուականին՝ «Ելիսաբէդ քաղաքի Տէֆֆէր»ին մէջ:

Աղաչալ Պիրով Նիգոշ (Պնկանոսեան), Պետրոս Քէլի, Վարդան Իսիգուց, Մանուկ Իսիգուց, Սմէրա Պնկանոս (եան), Մարտիրոս Բադրուպան, Հանգոն Պնկանոսեան, Նիկոլ Ծովուլցի, Դաւիթ Ծովուլցի, Գրիգոր Ներսէսի. ասոնք 200-300 ռսկի տուած են: Ապա կը յաջորդէ անելի պակաս տուողներու անունները⁹²:

Պարոնեանը Թրանսիլանիա կը գտնենք մինչեւ տարուան առաջին կէսը: Իր գործունէութեան մասին ոչ մէկ տեղեկութիւն ունինք. շատ հաւանական է որ հիւանդացած ըլլալ. հիւանդութեան պատճառն ալ կը յիշէ Կարդինալին գրած նամակին մէջ, Վիեննայէն, 20 Յուլիանի⁹³:

Որքան որ Պարոնեանի մասին գրաւոր դանդաղ տվյալ Հայերու կողմէն, բայց կայ քանի մը տող՝ Թրանսիլանիացի Տէր Ղուկաս Վրծարեանի գրած նամակին մէջ, որ տակաւին Հռոմ կը գտնուէր ու կը պատրաստուէր իր Հայրենիքը դառնալու. այս վարդապետը հոն թարգման կ'ըլլալ ժողովուրդին տագնապեան՝ Պարոնեանի մասին. կը խնդրէ որ շուտով իր պաշտօնը որոշուի, որպէսզի Թրանսիլանիոյ մէջ հանդիպելով Պարոնեանի, խնդիրներ չունենան իրարու մէջ⁹⁴:

Երկու կղերականները՝ Պարոնեանը եւ Վրծարեան իրարու կը հանդիպին ո'չ թէ Թրանսիլանիա, այլ՝ Վիեննա: Անշուշտ իրարու հետ ալ խօսած եւ խորհրդակցած պէտք է ըլլան Թրանսիլանիոյ առաջելութեան մասին: Պարոնեան՝ մինչեւ Յունիս 26՝ ներկայացած էր Վիեննայի Նուիրակին⁹⁵:

Պարոնեանի հեռացման յիշուող տրուած էր արդէն, ինչպէս տեսանք, անցեալ տարուան մէջ, 1728 Յունիս 6ին, եւ անոր փոխանորդ չափակուած՝ 1729ին՝ Տէր Ղուկաս Վրծարեան կամ Վերծելիսեքի: Այս կարգադրութեան պատճառ կը բերուէր այն տեսակէտը՝ թէ հարկաւոր չէ որ նոյն տեղը երկու (Ուրբանեանի) աշակերտներ ըլլան, ուր արդէն կան ուրիշ քահանաներ. մանաւանդ որ արդէն Պարոնեան կը փափաքէր ուրիշ տեղ պաշտօնավարել⁹⁶:

92. Գ. ԳՈՒԿԱՍԵԱՆ, Հայք յԵղիսաբէթ-ուղարիս, հտ. Ա., էջ 87-88:

93. AP, SC, ARMENI, vol. 9, fol. 170.

94. AP, SOCG, vol. 664, fol. 129.

95. AP, SOCG, vol. 666, fol. 51.

96. AP, ACTA, 1729, 157.

Այս որոշումները 7 Մայիս թուակիրով մը կը հաղորդուին Վիեննայի Նուիրակին: Հոռոմի Մեծաւորները կը յուսան որ Պարոնեանին հեռանալով եւ նոր քարոզիչի մը ներկայութեամբ՝ Թրանսիլվանիոյ հաւատացեալները պիտի կարենան աւելի օգտուիլ: Նոյն նամակին մէջ կը յանձնարարուի Նուիրակին՝ որ օդնէ Տէր Ղուկասի ճամբորդութեանը:

Ահա՛ թէ ինչ մեծ ուշադրութեամբ եւ հոգածութեամբ կը կարգադրէր Հոռոմ՝ նոր քարոզիչի մը ժամանումը, բոլոր պարագաներուն նկատառութեամբ:

Կը հետեւի այս բոլորէն՝ թէ նաեւ ինչքան մեծ յարգանք ու պատիւ վայելած էր Հ. Մանուէլ Վրդ., ըլլա՛յ եկեղեցական, ըլլա՛յ քաղաքական իշխանութիւններու կողմէ, երբ կրկին անգամ կը հրաւիրուէր իր նախկին առաքելաւորը, ուր անխոնջ պիտի վաստակէր տակաւին եօթը տարի, զոր պիտի տեսնենք ստորեւ:

(Շաբ. 2)

Հ. ՂՈՒԿԱՍ ՖՈԳՈԼԻԱՆ

97. AP, LETTERE, vol. 128, fol. 237-239.

Résumé

DEUXIEME PERIODE (1723-1736) DE LA MISSION MEKHITARISTE EN TRANSYLVANIE

P. GHOUKAS FOGOLIAN

Après avoir présenté la mission des années 1720-1723 en Transylvanie, l'auteur du présent article fournit plusieurs détails historiques relatifs aux années 1723-1729, lorsque le P. Manuel Khoubiarian, avant de retourner à Venise, confie la mission au prêtre Minas Baronian.

Les sources de l'auteur de l'article sont non seulement les archives de la Propagande, mais aussi celles de St-Lazare, notamment les lettres adressées à l'Abbé Mekhitar et au P. Manuel. Les efforts et les moyens de survie nationale des Arméniens de Transylvanie sont intéressants.

L'auteur étudiera dans un autre article les événements historiques des années 1730-1736.